

Отримана 18.09.2025

Прорецензована: 10.10.2025

Прийнята до друку: 24.11.2025

Електронна адреса: ievgeniia.lebid@gmail.com

DOI: <http://doi.org/10.25264/2312-7112-2025-29-19-24>

Шкляренко Є. Ціннісні трансформації в концепціях модерності та постмодернізаційний підхід Рональда Інглегарта на прикладі сучасної України. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філософія»: науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, 2025. № 29. С. 19–24.

УДК 304

**Євгенія Шкляренко**

## ЦІННІСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В КОНЦЕПЦІЯХ МОДЕРНОСТІ ТА ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД РОНАЛЬДА ІНГЛЕГАРТА НА ПРИКЛАДІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У статті здійснено порівняльний аналіз ціннісних трансформацій у межах класичних концепцій модерності та постмодернізаційного підходу Рональда Інглегарта, з акцентом на український контекст. Об'єктом дослідження виступають ключові аспекти модерності – ідентичність, релігійність і демократія. Предметом – співставлення теорій Е. Дюркгайма (аномія), Дж. Дьюї (досвід) та Ч. Тейлора (ідентичність) із постмодернізаційною парадигмою Інглегарта. У межах аналізу розглянуто, як кожна з модернізаційних теорій інтерпретує ціннісні зміни, та наскільки вони узгоджуються або суперечать емпіричним висновкам Р. Інглегарта щодо зрушень у системах цінностей. Стаття пропонує критичну оцінку теоретичних підходів і обґрунтовує їхню релевантність для аналізу соціокультурної динаміки в Україні.

**Ключові слова:** модернізація, соціальні цінності, культурна зміна, релігія, ідентичність, соціальні трансформації в Україні, суспільна адаптація.

**Yevheniia Shkliarenko**

## VALUE TRANSFORMATIONS IN THE CONCEPTS OF MODERNITY AND RONALD INGLEHART'S POSTMODERNIZATION APPROACH ON THE EXAMPLE OF MODERN UKRAINE

The article provides a comparative analysis of value transformations within the classical concepts of modernity and Ronald Inglehart's postmodern approach, with an emphasis on the Ukrainian context. The object of the study is the key aspects of modernity – identity, religiosity and democracy. The subject is a comparison of the theories of E. Durkheim (anomie), J. Dewey (experience) and C. Taylor (identity) with Inglehart's postmodern paradigm. The analysis considers how each of the modernization theories interprets value changes, and to what extent they agree or contradict R. Inglehart's empirical conclusions regarding shifts in value systems. The article offers a critical assessment of theoretical approaches and justifies their relevance for the analysis of socio-cultural dynamics in Ukraine.

**Keywords:** modernization, social values, cultural change, religion, identity, social transformations in Ukraine, social adaptation.

Модернізаційні теорії грають значущу роль для соціальних змін та еволюції суспільних цінностей. Вони пропонують аналітичні рамки для пояснення переходу від традиційних до сучасних форм організації життя. Більш того, вони дають пояснення історичного контексту суспільних трансформацій та пропонують аналітичні інструменти для порівняння суспільств. За допомогою модерних концепцій можна дати оцінку ролі цінностей і культури як чинників змін. Адже цінності є культурними, політичними та економічними векторами суспільства. Вони є одними з ключових компонентів процесу модернізації. Більше того, ціннісні трансформації відображають адаптацію суспільства до нових умов. Зокрема, якщо говорити про модерні концепції, то такими умовами виступали: індустріалізація, урбанізація, технологічний прогрес та глобалізація.

Зміна цінностей у рамках модернізаційних теорій є багатовимірним процесом, який включає у себе секуляризацію, індивідуалізацію, а також зростання значення демократії та прав людини. У цій статті ми проаналізуємо зміну цінностей під впливом процесів секуляризації та десекуляризації, а також як ці зміни представлені у аксіологічних концепціях окремих мислителів XIX–XXI століть.

Метою даної статті є співставлення ціннісних трансформацій у вищезазначених концепціях модерності з постмодернізаційним підходом Рональда Інглегарта. Зокрема будуть розглянуті теорії: теорію аномії Е. Дюркгайма, концепція демократії Дж. Дьюї та ціннісне вчення Ч. Тейлора. Слід зазначити, що ці трансформації також залежать від культурного контексту, економічного стану та історичних обставин кожного суспільства.

Модернізаційні теорії, як пояснює Ганс Йонас у своїй книзі “Походження цінностей” (1948), зосереджуються на процесах соціальних змін, які впливають на формування та трансформацію цінностей [1]. У вищенаведеній книзі Г. Йонас аналізує ідеї низки видатних мислителів: Фрідріха Ніцше, Вільяма Джеймса, Еміля Дюркгайма, Макса Шелера, Джона Дьюї, Чарльза Тейлора. Серед перелічених теорій, нами буде зроблено акцент на теоріях Е. Дюркгайма, Дж. Дьюї та Ч. Тейлора, оскільки саме концепції цих авторів можна вважати модернізаційними. Більш того, їх буде проаналізовано, співставляючи з постмодерністичним підходом Рональда Інглєгарта.

Нами обрано для порівняння модерні концепції і постмодерністичний підхід з наступних причин. По-перше, їх об’єднує ідея поступового розвитку суспільств. Адже і класичні модернізаційні теорії, і Р. Інглєгарт виходять із припущення, що суспільства проходять певні стадії розвитку – від традиційного до сучасного, а згодом і до постмодерного. По-друге, модернізаційні теорії наголошують на індустріалізації, урбанізації, секуляризації. Р. Інглєгарт розвиває цю логіку, показуючи, що зростання добробуту та безпеки веде до зсуву від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей. Тобто обидва підходи наголошують, що існує зв’язок між економічним розвитком і зміною цінностей [9]. По-третє, у класичних теоріях модернізації цінності часто розглядаються як наслідок структурних змін. Р. Інглєгарт же підкреслює, що зміна цінностей – не лише наслідок, а й рушійна сила подальших трансформацій, зокрема демократизації. Таким чином, цінності розглядаються як ключ до розуміння соціальних змін [9]. І наостанок, як модернізаційні теорії, так і підхід Р. Інглєгарта мають універсалістський характер – вони прагнуть пояснити трансформації в різних культурах і регіонах, хоча Р. Інглєгарт додає більше емпіричної гнучкості через дані Всесвітнього дослідження цінностей [15]. Але, на нашу думку, жодна з теорій модернізації, так само як і постмодернізаційний підхід Р. Інглєгарта не є всеохопною та універсально придатною для аналізу всіх суспільств і всіх соціальних змін, що у них відбуваються. Тому в цій статті запропоновано аналіз і порівняння модерних концепцій: Е. Дюркгайма, Дж. Дьюї, Ч. Тейлора, з постмодернізаційним підходом Р. Інглєгарта. Оскільки ці концепції з одного боку мають спільні риси (описані вище), а з іншого боку – демонструють відмінності у трактуванні та аналізі конкретних соціальних змін. Такий підхід покликаний створити критично орієнтовану та взаємодоповнюючу методологічну модель, придатну для вивчення соціальних змін у динаміці, так і для порівняння емпіричних даних між різними суспільствами.

Французький соціолог Е. Дюркгайм розробив концепцію аномії, яка пояснює яким чином модернізація та швидкі соціальні зміни призводять до руйнування традиційних цінностей та формування нових. У працях «Про поділ суспільної праці» (1893) та «Самогубство» (1897) Е. Дюркгайм описує аномію як стан безнормності, коли суспільство втрачає здатність регулювати поведінку своїх членів через ослаблення моральних норм. «Але якщо поділ праці не породжує солідарності, – пише мислитель, – то це тому, що взаємозв’язки між частинами [суспільства] не врегульовані – вони перебувають у стані аномії» [10, с. 353]. Іншими словами, аномія – це стан нормативного вакууму, що виникає внаслідок швидких соціальних змін, коли старі моральні регулятори вже не працюють, а нові ще не набули сили – такий підхід дозволяє розглядати аномію як ціннісну кризу.

Еміль Дюркгайм, говорячи про розподіл праці у своїй однойменній книзі, стверджує що він буває двох типів: механічний і органічний. Механічний розподіл є характерним для традиційних суспільств, де більшість людей мають схожий соціальний статус, вірування й спосіб життя. Натомість органічний тип зустрічається у великих індустріальних містах, де індивіди мають свої спеціалізовані професійні ролі і статуси. Таким чином, відбуваються органічні взаємозв’язки і взаємозалежність індивідів у суспільстві. При цьому можемо побачити, що явна перевага (з боку автора) надається саме органічному розподілу праці. Механічний розподіл праці є характерним для менш урбанізованих суспільств: там, де люди виконують подібну роботу і мають приблизно схожі цінності, релігію й освіту. На цій базі і тримається їхня суспільна механічна солідарність. Прикладами таких суспільств є невеличкі сільські громади, де люди займаються господарською діяльністю. А ось що стосується органічного розподілу праці, то він характерний для більш розвинутих промислових індустріальних суспільств. У таких соціумах кожен індивід проходить певне навчання, де здобуває відповідну спеціалізацію, за якою працює у подальшому житті. Така солідарність називається вченим органічною, і є ознакою суспільства розвиненого. Оскільки праця між індивідами розподілена саме за органічною солідарністю, то прогрес відбувається набагато швидше: обсяг праці менший відповідно до обсягу продуктів на виході. Таким чином, відбувається набагато більший економічний приріст, разом з економічними сферами життя розвиваються й інші суспільні сфери. Однак варто врахувати одну критичну

обставину в ситуації трансформації від одного типу солідарності до іншого. По-перше, Е. Дюркгайм стверджує, що коли суспільство переходить від механічного розподілу праці до органічного, відбувається зміна норм індивіда. Так відбувається так звана криза суспільна і криза особистісна, яку вчений називає аномією – це так звана «безнормність»: коли вже старі норми перестають працювати, а нові ще не сформовані. Прикладом цього є людина, яка виховувалась у сільській місцевості, займалася домашнім господарством, і пізніше переїхала у велике промислове місто. Після переїзду така особа певен час перебуває в розгубленому стані: коли усвідомлює, що старі цінності вже не мають такої сили, як мали в її старій громаді; а нові цінності вона ще не перейняла.

У військовий час ситуація «аномії» стала поширеним явищем на території України за рахунок внутрішньо переміщених осіб і біженців. «Внутрішньо переміщена особа (ВПО) – це особа або групи осіб, які були вимушені або зобов'язані рятуватися втечею або покинути свої домівки... та які не перетинали міжнародно визнаний державний кордон» [1]. А біженцем, згідно з Конвенцією ООН про права біженців 1951, «є особа, що внаслідок обґрунтованих побоювань (соціально-політичного характеру) стала жертвою... та перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни, або не бажає користуватися цим захистом...» [3]. Станом на 2025 рік в Україні офіційно зареєстровано близько 4 мільйонів внутрішньо переміщених осіб [5] і більше 5 мільйонів біженців [4]. Отже, значуща частина населення раптово була відірвана від звичного життя і перемістилась у нове середовище. Згідно теорії Е. Дюркгайма за подібних умов нове оточення з його ідеалами сприймаються як чужі, в наслідок чого людина під час такої різкої зміни відчувається поза суспільством, в яке потрапила. Психоемоційний стан такого індивіда можна характеризувати як «розгублений». В подібній ситуації багато факторів можуть призвести навіть до самогубства. В цьому сенсі трансформація цінностей відіграє ключову роль, адже людина, яка не бачить визнання і прийняття своїх сталих принципів й ідеалів – певною мірою втрачає сенс свого буття, що в окремих випадках, на думку вченого, схиляє її до умисного скорочення свого віку [10].

Отже, теорія Е. Дюркгайма є унікальною в тому сенсі, що вона пояснює як змінюються цінності індивіда в кризових ситуаціях. Глибокої розробки саме цього аспекту бракує у теорії Р. Інглєгарта. Оскільки вчений упускає розгляд і аналіз стану «безнормності». Наприклад, аналізуючи цінності українського суспільства, яке з 2014 року знаходиться в стані війни, можна побачити чимало протиріч для закономірностей, які описує соціальний теоретик. І дійсно, можна побачити, що українці в переломні моменти частіше звертаються до релігії, але щоправда, не завжди у традиційному її сенсі, а й із залученням альтернативних духовних практик [2]. Р. Інглєгарт стверджує, що таке повернення до релігійності є наслідком загального суспільного регресу, і вказує на відновлення ціннісної традиційності [12]. Тим часом, це твердження є лише частково вірним, оскільки у вищеописаних умовах релігія також виступала як стабілізатор суспільства. Більш того, вона також виступала ресурсом легітимізації протестів, якщо йдеться про революції 2004 і 2014 рр.

Досить доречно в цій статті буде розглянути Джона Дьюї з його підходом до вивчення цінностей. Адже вчений розглядає цінність з точки зору можливості. Він говорить про те, що якщо ми говоримо про цінності вже дорослої людини – то вони відрізняються від цінностей дитини. Оскільки моральні орієнтири зрілого індивіда формуються на базі бажань і можливостей, у той час як дитина керується лише бажанням. Так Дж. Дьюї вводить два поняття: “desired”, яке розуміється як «бажане як імпульс», і “desirable” як «бажаний» або «гідний бажання» [9, с. 244–254]. Таким чином він стверджує, що доросла людина уже формує свої цінності на базі того, що вона собі може дозволити. Тобто індивід спочатку зважає свої можливості, – і вже на базі цього вибудовує бажане. Ось така різниця і такий цікавий феномен у вивченні цінностей, який зустрічаємо серед авторів модернізаційних концепцій тільки у Дж. Дьюї.

Також слід зазначити, що аксіологічна теорія є цікавою й тим, що певним чином протиставляє релігію і демократію. Дж. Дьюї говорить про сакральність релігії, і стверджує, що релігійні вчення мають переглянути свої догмати задля того, щоб відповідати розвитку демократичних суспільств. Оскільки наукою спростовуються дивовижі, які приписуються святым [13]. Своєю чергою релігія має йти у ногу з секулярним суспільством. Адже за роки життя і активної праці Дж. Дьюї було прийнято протиставляти дві крайнощі: або людина є релігійною, яка вірить усім святым писанням, або ж атеїст (як правило особа освічена), який у всі ці приписи не вірить. Сам вчений описував себе як людину, яка вірить, але не сліпо. Іншими словами, відносив себе десь поміж цих двох когорт, стверджуючи, що перевагою релігії є розділення реальності й ідеальності. Науковець вбачав у цьому

розділенні основний сенс релігії. Таким чином, релігійні вчення описують реальність у вигляді людського життя, а священне буття – це ідеал, до якого людина має прагнути. Але при цьому всьому Дж. Дьюї запропонував власне розуміння взаємодії людини і релігії. Вчений критикував релігію за притчі, історії про чудодійні зцілення та інші дивовижні прояви релігії, заперечуючи їхню істинність [13]. Будучи людиною науки, Дж. Дьюї відчував себе десь поміж цих двох крайнощів: вірянина та атеїста. Проте від інших атеїстів він відчував зневагу за те, що він вірить в Бога, а люди глибокорелігійні теж зустрічали його неприйняттям, оскільки він критично ставився до того, що проповідувала релігія. Християнство також йому не подобалось, адже воно наполягало тільки на власній унікальності, заперечуючи постулати інших вірувань. Дж. Дьюї говорив про те, що релігії разом з прогресом мають ставати більш відкритішими і сучаснішими, а натомість вони тягнуть минулі традиції і цінності, які не завжди актуальні в теперішньому суспільстві. Релігійні вчення стверджують про власну винятковість і унікальність, говорячи що про те, що індивід має сповідувати тільки одну релігію. В той же час вищезазначений вчений зазначає про те, що релігійність має змінитися – стати більш поліцентричною. Таким чином, людина віруюча матиме право сповідувати кілька релігій. Індивід матиме вибір для того, щоб щось взяти для себе з однієї чи другої релігії, а також віднайти споріднені сенси у третьому чи четвертому релігійному вченні. Сучасна релігія, на думку Дж. Дьюї, не має бути замкнена уже існуючими тисячоліття традиційними рамками і цінностями. Адже сучасна людина як рецепієнт має мислити критично, бути науково освічена, тому її вірування повинно мати наукове підґрунтя. Таким чином, релігія з вищеописаними якостями матиме майбутнє і виживе у сучасному демократичному суспільстві [13, с.131–150].

Отже, Дж. Дьюї став вченим, котрий описав взаємодію людини і релігії; він співвідніс індивіда із взаємодією реального і ідеального світів. Таким чином, Бога науковець бачив як символ ідеального, а людину – реального. Більше того, він говорив, що релігійні вірування є чинником, які не дають розвиватися науці. Іншими словами, філософ стверджував, що релігійність спричиняє певний регрес суспільства. За цю позицію інші дослідники пізніше критикували Дж. Дьюї, адже як нам говорить історія релігії саме релігія часто ставала рушієм розвитку, про це зокрема говорять і дослідження Макса Вебера.

Порівнюючи підхід Дж. Дьюї і Р. Інглегарта можемо узагальнити, що обоє вчених розглядали цінності як динамічні утворення, динаміка котрих залежала від певних умов. При цьому Дж. Дьюї вивчав ціннісні зміни у індивідуальному вимірі, натомість Р. Інглегарт аналізував макросоціальний рівень. У контексті України ці підходи набувають особливої актуальності. Ідеї Дьюї можуть бути застосовані при аналізі «бажаності» цінностей в Україні, оскільки можливості українців змінилися в усіх сферах: культурній, політичній, економічній й соціальній. Прикладом є заборона для більшості чоловіків призовного віку виїжджати закордон – як наслідок змінилися їхні можливості, і відповідно до цього змінюється категорія «бажаних» цінностей у цих чоловік, а інколи і їх родин. Збільшилась й індивідуальна соціальна відповідальність громадян України: більшість людей роблять благодійні внески, відмовляються від усього російського, велика частина населення приймає участь у військових діях або ж час від часу займається волонтерством [2; 6].

З іншого боку, теорія Р. Інглегарта, яка дозволяє пояснити трансформацію цінностей в українському суспільстві після 2014 та 2022 років. Вищезазначена теорія базується на поясненні соціального розвитку завдяки переходу від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей. Матеріалістичні цінності у концепції Р. Інглегарта – це фундаментальні орієнтири, які формуються в умовах дефіциту, нестабільності та загроз. Вони відображають прагнення до виживання, контролю та соціального порядку. Натомість постматеріалістичні цінності – це ключове поняття в теорії Р. Інглегарта, яке відображає глибокі трансформації в суспільній свідомості, що виникають у результаті економічного зростання, стабільності та демократизації. Науковець стверджував, що коли базові потреби (безпека, їжа, житло) задоволені, люди починають орієнтуватися на цінності самовираження [11].

Отож повертаючись до прикладу ціннісних змін, які відбулися в Україні після початку військових дій (2014 рік) і посилюлися після повномасштабного вторгнення (2022 рік). Ми можемо відмітити суттєве зростання значущості матеріалістичних цінностей – безпеки, стабільності, національної ідентичності. Це все є реакцією на зовнішню агресію та внутрішню турбулентність. Водночас серед молодших поколінь спостерігається поступове зростання постматеріалістичних орієнтацій: самовираження, права людини, толерантність – що свідчить про потенціал демократичного розвитку [2].

Таким чином, поєднання філософського підходу Дж. Дьюї та емпіричного аналізу Р. Інглєгарта створює багатовимірну рамку для осмислення ціннісних змін в Україні.

Чарльз Тейлор також продовжує тему розпочату Дж. Дьюї про «бажання бажаного». Іншими словами, вчений говорить про те, що людина – це єдина істота на Землі, яка має бажання другого рівня (це рефлексивне бажання щодо власних бажань). Ми, індивіди, маємо таку унікальну (у порівнянні з іншими ссавцями) здібність керувати бажаннями другого рівня бажання; такої здібності не мають тварини, адже мають бажання тільки першого рівня. Також, на думку канадського філософа, ми маємо здібність приписувати нашим бажанням певні описові категорії. Наприклад, ділимо бажання на вищі і нижчі, священні і, навпаки, неприпустимі, ганебні, низькі. Тобто Ч. Тейлор розкриває тему оцінювання своїх цінностей: вміння людиною давати певну оцінку (високу чи низьку) своїм бажанням і життєвим орієнтирам [15].

Ч. Тейлор також говорить про ситуативність відносно цінностей. Це означає, що цінність, яку ми приписуємо тій чи іншій цінності залежить також від ситуації й культурного середовища, в котрих вона існує. Він також розглядає плеїдні культури, і говорить що, якщо певна ціннісна ієрархія перестає діяти в одному культурному середовищі – то її змінюють. Існує така практика як запозичення ціннісної системи з іншого культурного середовища. Так звана інновація закладається введенням нових моральних орієнтирів в суспільстві [13, с.151–173]. На прикладі України це дуже показово можна відслідкувати. Адже коли суспільство зрозуміло, що радянські зразки в освіті, політиці, культурі уже не є прийнятними – почався процес реформацій та інновацій. Іншими словами, ми почали запозичувати системи з інших європейських культур. У політиці цей процес називають європейською інтеграцією України або ж шляхом України до європейської інтеграції [7].

Варто також зазначити, що Ч. Тейлор розглядає ціннісну структуру саме у формі ієрархії, говорячи про те, що є цінності вищі і нижчі. А також науковець зауважує, що в деяких ситуаціях вищі цінності можуть «затінювати» нижчі цінності. Тобто ми вибудовуємо свої моральні орієнтири, керуючись принципом «від вищих до нижчих цінностей» [14].

Підхід Ч. Тейлора допомагає осмислити моральну глибину цінності ідентичності для українців, тоді як вчення Дж. Дьюї – це інструмент розуміння зміни цінностей через досвід.

Підхід Р. Інглєгарта дозволяє аналізувати ціннісні трансформації в Україні через призму міжпоколінневих зрушень, що зумовлені соціально-економічними змінами, війною та демократизацією [12]. Його концепція переходу від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей є корисною для вивчення зростання громадянської участі, самовираження та підтримки прав людини серед молоді.

Підхід Е. Дюркгейма, навпаки, акцентує на соціальній інтеграції та колективній свідомості. У контексті України він дозволяє осмислити, як спільні ритуали, солідарність у часи війни та національна ідентичність сприяють консолідації суспільства та відтворенню морального порядку.

Разом ці підходи дають змогу поєднати емпіричний аналіз культурних змін із розумінням глибинних механізмів соціальної згуртованості. На нашу думку, саме поєднання різних аксіологічних вчень створює потужний інструментарій для аналізу ціннісної трансформації, яку переживає українське суспільство. Адже процесі глибоких соціальних змін, які переживає Україна, вибір між свободою і безпекою, між традицією і модернізацією, між індивідуальним самовираженням і колективною солідарністю – усе це вимагає теоретичного осмислення. У цьому контексті порівняння ціннісних підходів, Е. Дюркгейма, Дж. Дьюї Ч. Тейлора та Р. Інглєгарта дозволяє розкрити як глибинні моральні засади суспільства, так і емпіричні закономірності його еволюції.

### Література:

1. Агентство ООН у справах біженців України. Режим доступу: <https://help.unhcr.org/ukraine/uk/welcome/if-you-are-an-internally-displaced-person-in-ukraine/> (дата звернення: 23.08.2025).
2. Дослідження повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії/ Аналітичний центр CEDOS. Режим доступу: <https://cedos.org.ua/doslidzhennya-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diui/> (дата звернення: 23.08.2025).
3. Конвенція ООН про статус біженців 1951 року. Режим доступу: [https://www.unhcr.org/ua/sites/ua/files/legacy-pdf/UNHCR70\\_Key\\_Messaging\\_ukr.pdf](https://www.unhcr.org/ua/sites/ua/files/legacy-pdf/UNHCR70_Key_Messaging_ukr.pdf) (дата звернення: 23.08.2025)
4. Українські біженці після трьох років за кордоном. Четверта хвиля дослідження. Центр економічної стратегії. Міжнародний фонд «Відродження» [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://ces.org.ua/refugees-fourth\\_wave/](https://ces.org.ua/refugees-fourth_wave/) (дата звернення: 23.08.2025).

5. Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні: опитування загального населення. *Міжнародна організація міграції*. Режим доступу: [https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM\\_UKR\\_GPS\\_Internal%20Displacement%20Report\\_Round%2016\\_UA\\_June%202024.pdf](https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM_UKR_GPS_Internal%20Displacement%20Report_Round%2016_UA_June%202024.pdf) (дата звернення: 23.08.2025)
6. Національний інститут стратегічних досліджень. *Ветеранська політика: виклики та перспективи: презентація*. НІСД. Київ, 2025. Режим доступу: [https://niss.gov.ua/sites/default/files/2025-04/veterani-2025-prezentaciya\\_nisd.pdf](https://niss.gov.ua/sites/default/files/2025-04/veterani-2025-prezentaciya_nisd.pdf), вільний.
7. Центр Разумкова. *Україна на шляху до ЄС: оцінки, думки і сподівання громадян*. Ю. Якименко, М. Пашков. 30 жовтня 2018. Режим доступу: <https://razumkov.org.ua/statti/ukraina-na-shliakhu-do-yes-otsinky-dumky-i-spodivannia-hromadian>, вільний.
8. Dewey, J. *Human Nature and Conduct: An Introduction to Social Psychology* / John Dewey. – New York : Henry Holt and Company, 1922. – 336 p.
9. Dewey J. *A Common Faith* / John Dewey. – New Haven: Yale University Press, 1934. – 87 p.
10. Durkheim, É. *The Division of Labor in Society* (W. D. Halls, Trans.; L. A. Coser, Introduction). New York: Free Press, 1984 (Original work published 1893). – 353p.
11. Inglehart, R. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies* / Ronald Inglehart. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1997. – 464 p.
12. Inglehart, R. *Religion's Sudden Decline* / Ronald Inglehart. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 240 p.
13. Joas H. *The Genesis of Values*. Cambridge: Polity Press, 2000. – 264 p.
14. Taylor, C. *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity* / Charles Taylor. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989. – 610 p.
15. *World Value Survey. WVS Database*. Режим доступу: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp> (date of access: 31.08.2025).